

THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN
IN NEDERLAND TE KAMPEN

DE REFORMATIE

te

GORCUM

1550-1610

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE THEOLOGIE,
OP GEZAG VAN DE RECTOR DR. R. KUIPER

ZO GOD WIL IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN

OP VRIJDAG 30 JUNI 2017

OM 15:00 UUR IN DE LEMKERZAAL

BROEDERSTRAAT 16 TE KAMPEN

door

Mathijs Johannes Langhout

Promotor: Prof. Dr. F. van der Pol

Leden van de beoordelingscommissie:

Prof. Dr. E.A. de Boer

Prof. Dr. H.F.K. van Nierop (Universiteit van Amsterdam)

Prof. Dr. P.J.A. Nissen (Radboud Universiteit Nijmegen)

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

© 2017 M.J. Langhout. Druk: Haveka bv, Alblaserdam.

ISBN/EAN: 978-90-9030321-5

NUR-code: 704.

NUR-omschrijving: kerk- en dogmengeschiedenis

Alle rechten voorbehouden.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	vii
Afkortingen	ix
1. Inleiding	1
1.1 Introductie	1
1.2 Stand van het onderzoek	2
1.2.1 Stadsreformaties	2
1.2.2 Stad en kerk in de historiografie	6
1.2.3 Conclusies	17
1.3 Probleemstelling	18
1.4 Methode en opbouw	19
1.4.1 Methode van onderzoek	20
1.4.2 Opbouw van dit onderzoek	20
2. Kerk en stad tot het midden van de 16e eeuw	23
2.1 Een onthulling in 1549	23
2.2 Het ontstaan en de ontwikkeling van Gorinchem tot stad	24
2.3 Staatkundige ontwikkeling	25
2.3.1 Teisterbant	25
2.3.2 Arkel	26
2.3.3 Gorinchem	27
2.4 Kerken, kloosters en zorginstellingen	32
2.4.1 Patronage en gezag van de Heren van Arkel	32
2.4.2 De grote parochiekerk	33
2.4.3 Kapellen	39
2.4.4 Bagijnhof met kerk	39
2.4.5 Sint Agnieten klooster met kapel	40
2.4.6 Minderbroedersklooster met kapel	42
2.4.7 Zorginstellingen	43
2.5 Onderwijs	47

2.6	Reformatorenische stromingen voor 1550	48
2.6.1	Sporen van lutheranisme	49
2.6.2	De wederdopers	53
2.7	Conclusies	54
3.	Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand	57
3.1	Kerkelijke en staatkundige ontwikkelingen	58
3.1.1	Uitgangspositie	58
3.1.2	Staatkundige ontwikkelingen	59
3.2	Opkomst van het calvinisme en de contrareformatie	61
3.2.1	Protestantiserende katholieke geestelijken in Gorinchem.....	61
3.2.2	Begin van de contrareformatie in Gorinchem	62
3.2.3	Sporen van calvinisme in Gorinchem	65
3.3	Het Wonderjaar 1566.....	67
3.3.1	Het “Wonderjaar” in perspectief	67
3.3.2	Het “Wonderjaar” in Gorinchem	72
3.4	Repressie en vervolging.....	81
3.5	De aansluiting bij de Opstand	84
3.5.1	De aanslag op Loevestein.....	85
3.5.2	Verscherping van de verhoudingen 1571-1572.....	88
3.5.3	De aansluiting van Gorinchem bij de Opstand.....	89
3.6	Conclusies	92
4.	Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk (1572-1579).....	95
4.1	Politieke en militaire context	95
4.1.1	De eerste vrije Statenvergadering 19-23, 25, 27, 28 juli 1572	96
4.1.2	Militaire ontwikkelingen	99
4.1.3	Pogingen tot verzoening en samenwerking.....	101
4.2	De eerste publieke gereformeerde gemeente in Gorinchem.....	105
4.2.1	Gorinchem in de Classis Dordrecht	105
4.2.2	Het eerste consistorie	106

4.2.3	De eerste predikanten na 1572.....	108
4.2.4	Lidmaten en liefhebbers.....	121
4.3	Wijziging en continuïteit in de magistraat.....	123
4.3.1	De Gorcumse magistraat na 1557.....	123
4.3.2	Analyse van de magistraatslijsten.....	125
4.3.3	Verandering en continuïteit.....	127
4.4	De gevolgen voor de zorginstellingen.....	127
4.4.1	Gasthuis, oudemanshuis en Bagijnhof.....	127
4.4.2	Weeshuis.....	128
4.5	De bestemming van de kerkelijke goederen.....	129
4.5.1	De kloosters.....	130
4.5.2	Het Bagijnhof.....	131
4.6	Conclusies.....	133
5.	Verdere ontwikkeling en consolidatie (1580-1610).....	135
5.1	Gorinchem vanaf 1580: Modernisering vestingwerken en garnizoen.....	136
5.2	Consolidatie van de Gorinchemse classis en kerk.....	139
5.2.1	De Classis Gorinchem.....	140
5.2.2	De Gorcumse predikanten.....	141
5.3	De gereformeerde gemeente 1580-1610.....	146
5.3.1	De gemeente omstreeks 1580.....	147
5.3.2	Nieuwe lidmaten 1587–1610.....	148
5.4	Kerkelijke zaken in stad en classis 1580-1610.....	157
5.4.1	Toezicht op predikanten.....	158
5.4.2	Huwelijkszaken in Gorinchem.....	161
5.4.3	Positiekeuze in de leergeschillen.....	167
5.5	Conclusies.....	171
6.	Andere geloofsgemeenschappen.....	173
6.1	De Gorcumse katholieken na 1572, groeiende verdeeldheid.....	173
6.1.1	Ontwikkelingen in de Rooms-katholieke Kerk na 1560.....	174

6.1.2	Rooms-katholieke magistraten	179
6.1.3	Pastorale zorg en schuilerkerken	182
6.1.4	Van verdeeldheid naar afsplitsing.....	189
6.2	Protestantse stromingen	190
6.2.1	Lutheranen.....	190
6.2.2	Waalse kerk	190
6.2.3	Wederdopers.....	191
6.3	De laatste heksverbranding in de Republiek.....	195
6.3.1	Hekserij, algemeen kader	195
6.3.2	Het proces tegen Anna Muggen	197
6.4	Conclusies	198
7.	Slotbeschouwing.....	201
7.1	Samenvatting.....	201
7.2	Conclusies	205
	Bijlagen.....	209
	Bijlage 1: Samenhang van enkele oude kronieken.....	209
	1.1 De Kroniek van Beka.....	209
	1.2 De Kronieken van Pauli	210
	1.3 De Kroniek van het Sint Agnietenklooster	213
	1.4 De Kronieken van Johannes a Leydis en Aurelius	213
	Bijlage 2: Kerk en Bagijnhof	214
	2.1 Kerk en Bagijnhof volgens Van Heussen	214
	2.2 Regels Bagijnhof Gorinchem	215
	Bijlage 3: Repressie en vervolging in de 16 ^e eeuw	216
	3.1 Beoordeling kerkelijke toestand Gorcum in 1565	216
	3.2 Doodvonnis uitgesproken over Barent Rutgers.....	217
	Bijlage 4: Ontwikkeling en groei 1572-1579.....	218
	4.1 Inventarisatie RAG AK1: 282, 186, A, 1.....	218
	4.2 Samenvatting magistraatslijsten 1558-1580	222

Bijlage 5: Verdere ontwikkeling en consolidatie	225
5.1 Emeritaat Henricus Rolandus Vellemius (RAG AS 5, F361).....	225
5.2 “Disputatio Theologica de creatione” van Arnoldus Geisteranus.....	226
Bijlage 6: Andere geloofsgemeenschappen	227
6.1 RAG AK1: 282, 186 A, 1, F089v (1595-1596), gedeeltelijk.....	227
Abstract.....	229
Lijst van afbeeldingen	233
Lijst van gebruikte bronnen en literatuur.....	235
Onuitgegeven bronnen	235
Gedrukte bronnen	235
Secundaire literatuur.....	242
Curriculum vitae.....	255
Index	257

7. Slotbeschouwing

7.1 Samenvatting

In de bestaande literatuur over de stad Gorinchem in de tijd van de stadsreformatie is het verhaal over de “Martelaren van Gorcum” dominant. Dat is het gevolg van het gebruik van de kroniek van Willem van Est over de “Martelaers van Gorcom” in de tweede helft van de 17^e eeuw en in de tweede helft van de 19^e eeuw. Deze groep rooms-katholieke geestelijken is in 1572 om het leven gebracht in Den Briel. Door de zaligverklaring van die martelaren in 1675 en de heiligverklaring in 1867 zijn ze tot op heden bekend gebleven. Vanwege dit dominante verhaal is het eigenlijke verloop van de reformatiegeschiedenis in de stad nauwelijks bekend. Het doel van dit onderzoek is daarom het schrijven van dit grotendeels ontbrekende hoofdstuk in de kerkgeschiedenis van de stad. De opzet van het geheel past in het historiografisch genre Stadsreformatie waarbij we de religieuze ontwikkelingen beschouwen in de context van de stad als geheel en de verwevenheid met de politieke en religieuze ontwikkelingen in de Nederlanden van die tijd.

In het hoofdstuk “**Kerk en stad tot het midden van de 16^e eeuw**” bezien we het ontstaan van Gorinchem in de 11^e eeuw in het gebied van de Utrechtse bisschop en de middeleeuwse ontwikkeling. De macht van de graven van Holland en Gelderland en de hertog van Brabant nemen in de 12^e eeuw toe ten koste van de bisschop. In die tijd is ook de kiem gelegd voor een serie allodiale heerlijkheden zoals Asperen, Buren, Culemborg, Gorinchem, Leerdam en Vianen. Het gebied rond Gorinchem, het Land van Arkel, is aan het begin van de 13^e eeuw van de Hollandse grafelijke familie. Rond 1250 verwerft de familie Van der Lede dit gebied. Deze familie noemt zich daarna Van Arkel. Met Heer Otto staan de macht en het aanzien van de Van Arkels in het zenit. In 1378 is de St. Martinus kerk onder zijn patronage tot kapittelkerk verheven. In 1382 verleent Otto aan Gorinchem de oudste stadsrechten. Zijn opvolger Jan V neemt het in 1401 op tegen graaf Willem VI wegens aantasting van de Arkelse rechten elders. De Van Arkels delven het onderspit. De bisschop van Utrecht heeft de graaf gesteund. Daardoor komen de Arkelse bezittingen rond Hagestein tot diep in de 16^e eeuw onder bestuur van het domkapittel. De Hollandse graven zijn tot de afzwering van Philips II ook Heer van Arkel. De Classis Gorinchem moet vanaf 1580 omgaan met de complexe structuur van allodiale, kerkelijke en landsheerlijke rechten die op deze wijze ontstaan is.

In het midden van 16^e eeuw is het kerkelijke complex in Gorinchem, bestaande uit de kapittelkerk, een klooster van de minderbroeders, een vrouwenklooster en een bagijnhof, nog volledig operationeel. De kloosters en de zorginstellingen hebben eigen kapellen. De oudste sporen van lutheranisme dateren al uit de jaren twintig van de 16^e eeuw. De geestelijke stand is ook niet vrij van lutherse smetten. De kanunnik Jan van der Haar heeft een groot en kostbaar boekenbezit waaronder veel werken van Luther en diens medestanders. Hij onderhoudt betrekkingen met Aurelius en Erasmus maar is zelf niet vervolgd. In de jaren dertig zijn er rechtszaken tegen Gorcumse wederdopers. Voor 1550 vinden we geen berichten over georganiseerd kerkelijk leven in de stad naast dat van de Rooms-katholieke Kerk.

Het hoofdstuk “**Kerk en stad tot aan het begin van de Opstand**” begint met een korte beschrijving van het bezoek van kroonprins Philips aan Gorinchem in 1549. De latere koning

Philips II is bij die gelegenheid gehuldigd als Heer van Arkel. Het gaat Holland rond 1550 economisch gezien niet slecht en dat geldt ook voor Gorinchem. In 1528 is de vrede van Gorinchem gesloten tussen Karel V als graaf van Holland en Karel van Egmond als hertog van Gelre. Daarmee komt een einde aan de militaire dreiging en de strooptochten uit Gelre. De havenfaciliteiten zijn in 1541 sterk verbeterd en het brouwersgilde bloeit. In de Nederlandse gewesten zien we vanaf 1550 de opkomst van het calvinisme in Vlaanderen en Brabant. Het Compromis van Augsburg, dat ruimte geeft voor het protestantisme in vorstendommen met een lutherse landsheer of vrije rijkssteden met een lutherse magistraat, biedt voor de Nederlanden geen uitzicht op kerkhervorming. Het kerkordelijk model van Calvijn, beproefd in Frankrijk onder een afwijzende overheid, biedt meer perspectief. De eerste bewijzen van georganiseerd calvinisme in Gorinchem vinden we in de correspondentie van Herman Moded. Daaruit blijkt dat Gorinchem opgenomen is in het netwerk van contacten tussen de calvinistische gemeenten in wording met Emden als centrum. In het “Wonderjaar” 1566 komen de Gorinchemse calvinisten onder leiding van Adriaan van den Heuvel, een gerespecteerd magistraat, boven de grond. Het gaat er rustig aan toe. Met medewerking van de Prins van Oranje besluit men tot een “gedoog” oplossing. In de herfst van 1566 is de houten geuzenkerk gebouwd. De goede verstandhouding van Van den Heuvel met de Prins is blijvend. In het voorjaar van 1567 moeten de vooraanstaande calvinisten weer ondergronds of in ballingschap. De twee die dat niet tijdig doen vinden hun einde op het schavot. Een aan het einde van 1570 door Van den Heuvel geplande aanslag op Loevestein, Woudrichem en Gorinchem loopt vast bij het eerste doelwit, Loevestein. De Gorinchemse magistraat schaart zich dan nog loyaal achter Alva. In de volgende jaren groeit het onbehagen over het bestuur van Alva. Op 26 juni 1572 sluit Gorcum zich bij de Opstand aan. Enige schermutselingen vinden plaats bij de “Blauwe Toren”, buiten het rechtsgebied van de stad. De Gorcumse pastoors en de minderbroeders, de latere “Martelaers van Gorcom” zijn naar de “Blauwe Toren” uitgeweken. Na overgave van het kasteel nemen de geuzen hen op last van Lumey gevangen. Zij zijn afgevoerd naar Den Briel en daar, na een voorspelbaar verlopende “rechtszitting” onder leiding van Lumey, om het leven gebracht.

In het hoofdstuk **“Vestiging en groei van de Gereformeerde Kerk”** gaan we na hoe het de stad vergaat na de aansluiting bij de Opstand en hoe het de kerk vergaat als onderdeel van de Classis Dordrecht. Na juni 1572 is er in de gehele tachtigjarige oorlog bij Gorcum geen schot meer gevallen. De Spaanse generaals kiezen in 1572 voor een opmarsroute vanuit Mechelen via Roermond en Zutphen naar Holland. In de winter van 1572-1573 gaat een plan voor een tweede opmars, via Nijmegen door het rivierengebied naar Zaltbommel, Gorinchem en Dordrecht, niet door vanwege vroege en zware ijsgang op de grote rivieren. In de zomer van 1574 komt de legermacht van Vitelli nog korte tijd in de buurt maar na een succesvolle tegenactie van de prinselijke troepen trekt Vitelli zich terug. Gorinchem neemt met een zware delegatie deel aan de eerste vrije statenvergadering in juli 1572. De Gorcumse deelnemers zijn ervaren magistraten die voor en na de aansluiting bij de Opstand tal van bestuursfuncties in de stad vervuld hebben. Vanaf 1573 zien we Adriaan van den Heuvel ook weer terug in de magistraat en als representant van de stad in gewestelijke raden. Vanaf 1573 zien we enkele nieuwe namen in de magistraatslijsten maar ook een ruime mate van continuïteit ten opzichte van de periode voor de Opstand. Met twee andere leden van de vroedschap zit Van den Heuvel in het eerste consistorie, gevormd in 1573. De eerste predikant in Gorinchem na 1572

is Hendricus Vellemius die vermoedelijk ook in 1566 bij Gorinchem geprekeert heeft. Gedurende de jaren zeventig is er veel wisseling van de wacht bij de Gorcumse predikanten. Eind 1573 is Coolhaes door de vroedschap aangesteld maar in mei 1574 vertrekt hij al naar Leiden. Vellemius is wegens misstappen in leer en leven door de Dordtse synode uit zijn ambt gezet in juni 1574. Michaelis neemt bij lening waar tot 1575. Veltius is de eerste predikant die zonder problemen het ambt bedient van 1575 tot zijn overlijden in 1587. In 1575 is Middeldorpius ter vervanging van Michaelis aangesteld. Al in 1576 is hij, na een aantal conflicten, door de stad zonder attestatie uit zijn dienst in Gorinchem ontslagen. In 1577 neemt de magistraat het initiatief Vellemius terug te halen. Zowel de magistraat als het consistorie pleiten vervolgens bij de synode voor herstel van Vellemius in het ambt met aanstelling in Gorinchem. Na schuldbekentenis van Vellemius is dit herstel in 1578 een feit. Vellemius is daarna tot zijn emeritaat in 1600 een gewaardeerd predikant in de stad, de classis en de synode. De magistraat verklaart in 1578 tegenover Leoninus dat men zeer aan godsdienstvrede hecht. Naast Van den Heuvel kunnen we ook de predikanten Michaelis, Veltius en Vellemius tot de politieke vrienden van de Prins rekenen. De eerste gemeente in 1573 telt ongeveer tweehonderd leden, waaronder meer vrouwen dan mannen. Over “liefhebbers” is niets vermeld maar die zullen er ongetwijfeld geweest zijn net als in andere Hollandse steden. Vanaf 1575 zijn er gewoonlijk twee predikanten. Naast hun taak voor de gemeente hebben zij verplichtingen als dienaar van de publieke kerk betreffende dopen, trouwen en begraven, ook voor Gorcumers die geen lidmaat zijn. Instellingen als het oudemanshuis, het weeshuis en de Latijnse school blijven functioneren met geestelijke verzorging en onderwijs onder toezicht van de publieke kerk. De rooms-katholieke geestelijken die in de stad gebleven zijn en de bewoonsters van de vrouwenkloosters laat men verder ongemoeid. De magistraat beheert voortaan de kloostergoederen en zorgt tot 1604 voor levensonderhoud van de nog levende kloosterzusters.

In het hoofdstuk “**Verdere ontwikkeling en consolidatie**” volgen we de gereformeerde gemeente als deel van de zelfstandige Classis Gorinchem. Na de satisfactie van Amsterdam in 1578 verliest Gorinchem haar invloedrijke positie in de Staten. Militair blijft de stad van belang. De uitbreiding en modernisering van de vesting komt op gang. Na voltooiing rond 1600 is de oppervlakte van de stad meer dan verdubbeld. Als binnenstad van het tegenwoordige Gorinchem is die vesting nog vrijwel geheel bewaard gebleven. De dreiging van het Spaanse garnizoen uit het nabijgelegen 's-Hertogenbosch is tot 1629 gevoeld, maar nooit werkelijkheid geworden. Van den Heuvel, pionier van de Gorcumse gereformeerde kerk en de vestinguitbreiding, is in 1580 overleden. De problemen rond de eerste predikanten zijn in 1580 achter de rug. De Classis Gorinchem beslaat een uitgebreid gebied waarin de reformatie vooral ten zuiden van de grote rivieren laat op gang komt. In het noordelijke deel van de classis spelen veel problemen rond voormalige rooms-katholieke geestelijken en religieuze avonturiers die onder protectie van lokale machthebbers de kansel opgaan. Teisterbant is geschiedenis maar de erfgenamen zijn er nog en ze houden vast aan hun rechten. Ook huwelijkszaken waar het consistorie niet uitkomt dienen soms voor de classis en zelfs voor de synode. Het zit de stad nu mee met de aangestelde predikanten. Vellemius blijft tot zijn emeritaat in 1600 in functie. Vanaf 1593 is Jodocus Geisteranus de tweede predikant. Geisteranus en Leewius, die in 1600 Vellemius opvolgt, zijn de eerste in Leiden geschoolde Gorcumse predikanten. De status van de kerk neemt toe. Vanaf 1595 staat Geisteranus samen

met de zittende ouderlingen en diakenen op de lijsten van de Gorcumse magistraat. De Gorcumse predikanten spelen een belangrijke rol als praeses en scriba in de classis. Zij kunnen het goed met elkaar vinden en varen een gematigde contra-remonstrantse koers. Hierdoor blijft het effect van de bestandstwisten in Gorinchem beperkt. De gemeente groeit van naar schatting ruim vijfhonderd lidmaten in 1580 naar ruim negenhonderd in 1610. De lidmaten komen uit alle lagen van de bevolking, ook uit het garnizoen. De drosten, de militaire bevelhebbers en een gedeelte van de magistraat staan op de lijsten van toetreders.

In het hoofdstuk “**Andere geloofsgemeenschappen**” besteden we aandacht aan de rooms-katholieke gemeenschap en aan de protestantse stromingen die niet bij de publieke kerk behoren. Het aantal Gorcumse rooms-katholieken dat in de jaren na 1572 uitgeweken is naar gebieden onder gezag van Philips II is bescheiden. Na de Pacificatie van Gent komen we de uitgeweken poorters of hun families in het algemeen weer tegen in de stad. De ontwikkeling van een georganiseerd rooms-katholiek kerkelijk leven is rond 1610 nog maar net op gang gekomen. We moeten voorbij de grens van 1610 kijken om de gegevens uit de periode tot 1610 te kunnen interpreteren. In Gorcum is vanaf 1600 sprake van pastoraal werk onder de katholieke gebleven Gorcumers door een seculiere priester. Naast de herlevende parochie zien we vanaf ongeveer 1630 activiteiten van franciscanen en jezuiten. Rovenius schat in 1638 het aantal parochianen op 1300. Tussen de seculiere pastoors en de reguliere staties is altijd frictie geweest. In het begin van de 18^e eeuw volgt een deel van de katholieken de seculiere pastoor in de oud-katholieke afscheiding. Het verloop van deze ontwikkeling is geworteld in de 16^e eeuw. Er is een opmerkelijke band tussen de Gorinchemse regentenfamilies en de glorie van de augustianisten in Leuven en Douai. Die begint bij Estius die een strenge opvatting betreffende de genadeleer onderschrijft en de opvattingen van Molina over de rol van de vrije wil veroordeelt. Daarna zien we Jansenius, de apostolische vicarissen Van Cats en Van Neercassel en de bijbelvertaler Van der Schuur, allen als volgelingen van de augustianistische lijn. Al voor 1600 komen leden van de families Van Neercassel en Van Wevelinckhoven, onderling sterk verzwagerd, in de magistraat. De seculiere pastoors vanaf 1630 komen uit de familie Van Wevelinckhoven. De Gorcumse magistraat maakt het de schuilkerk van de seculiere pastoor en het katholieke onderwijs niet moeilijk. Uiteindelijk delft de strenge praktijk van biecht en boete het onderspit in de Rooms-katholieke Kerk. Voor de meeste Gorcumse katholieken is rebellie tegen Rome en mogelijk ook de strenge praktijk van biecht en boete een brug te ver. Zij gaan niet mee met de oud-katholieke afscheiding.

Een lutherse gemeente in Gorinchem is pas gevormd in de 18^e eeuw. Een zelfstandige Waalse kerk ontstaat in 1686 als gevolg van de tweede “refuge”. In de classicale acta en het “consistoriael” vinden we getuigenis over doperse opvattingen vanaf 1580. In 1596 hebben Vellemius en Geisteranus veel tijd besteed aan een (voormalig) gemeentelid dat zich aangesloten heeft bij de wederdopers. Daaruit blijkt het bestaan van een doperse Vermaning in Gorinchem.

Een weinig verheffende zaak in 1608 is het proces tegen Anna Muggen dat dient voor de Gorinchemse magistraat. Dat proces verloopt volgens een wet van Karel V uit 1526 die de verantwoordelijkheid voor onderzoek naar en berechting van schadelijke toverij bij de magistraat legt. Anna bekent haar boze daden en ondergaat de voorgeschreven doodstraf. Een andere Gorcumse zit dan al vast op vergelijkbare beschuldigingen, waaronder die van haar “vriendin” Anna Muggen. Protest van de echtgenoot van de gevangene vrouw, moedig

ondersteund door de beide predikanten, zorgt er voor dat Anna de laatste veroordeelde heks van Holland blijft.

7.2 Conclusies

De hoofdvraag van dit onderzoek is het zichtbaar maken en verklaren van het eigen karakter van de Gorcumse reformatiegeschiedenis vanaf de aansluiting bij de Opstand tot aan het begin van het Twaalfjarig Bestand. Het zicht op die geschiedenis is versluierd door een overvloed van artikelen over de Martelaren van Gorinchem. Verder zien we dat er in de bestaande vakliteratuur over het verloop van de reformatie incidenteel aandacht besteed wordt aan Gorinchem zonder nader onderzoek in de lokale archieven. Dat leidt bij herhaling tot het overnemen van onjuiste interpretaties en conclusies uit oudere publicaties. Voor het zichtbaar maken van het feitelijke verloop hebben we, naast de gedrukte uitgaven van de acta van de Classis Dordrecht, de Classis Gorinchem en de Zuid-Hollandse synode, gebruik gemaakt van nog nauwelijks ontsloten handgeschreven bronnen. Die handgeschreven bronnen, het Gorcumse “consistoriael”, stukken uit de archieven van de magistraat, verslagen uit het “Oud Synodaal Archief” en bewaard gebleven brieven van Geisteranus, vullen de gedrukte publicaties aan en tonen daarin ook onjuistheden aan. Daarmee is het mogelijk gebleken eerdere interpretaties, die de handgeschreven bronnen niet gebruikt hebben, aan te vullen en te corrigeren. Voor de aansluiting bij de Opstand zien we een ontwikkeling die past in een patroon dat ook zichtbaar is in andere Hollandse steden waar geweld uitblijft zoals Dordrecht en Gouda. In 1566 heeft Van den Heuvel, een rijke poorter en ervaren magistraat, de leiding bij het organiseren van hagenpreken en de bouw van de geuzenkerk in handen. Als lid van de stedelijke elite is hij niet uit op geweld en vernieling. Na aansluiting bij de Opstand is het verloop van de reformatiegeschiedenis in de Hollandse steden eigenlijk alleen te verklaren uit de lokale verhoudingen in een stad in combinatie met het verloop van de militaire campagnes. Dat geldt ook voor Gorcum. Na de aansluiting is het gezag van de magistraat groot. We zien een ruime mate van continuïteit, voor en na die aansluiting, in de magistraat. Het allodiale gezag is weggevallen en de stad is niet meer tijdelijk heroverd door de Spaanse legermacht. Een en ander is in tegenstelling tot de ontwikkelingen in veel andere plaatsen in de streek. De stad is permanent stemhebbend lid van de Hollandse Statenvergadering en ervaren Gorcumse magistraten spelen hun rol in het gewestelijke bestuur. De ontwikkeling van de gereformeerde kerk in de stad heeft in de eerste jaren na de aansluiting bij de Opstand onder leiding van stedelijke magistraten gestaan. In 1573 zit Van den Heuvel met twee andere leden van de vroedschap in het eerste consistorie. Het initiatief voor de benoeming van predikanten ligt bijna altijd bij de magistraat. Uit de Grote Kerk zijn op last van het stadsbestuur de beelden en de altaren verwijderd. De muurschilderingen zijn bedekt met witkalk. De zorginstellingen blijven in functie. Zij staan na de vestiging van de publieke kerk onder beheer van de magistraat. We zien hierbij dat de band met de kerk sterk gereduceerd is. Als er sprake is van onderwijs en godsdienstoefening staat die onder supervisie van de publieke kerk. Maar op het terrein van het voormalige Bagijnhof, waar vanaf 1600 drie zorginstellingen gevestigd zijn, is geen enkele kapel met een daaraan verbonden geestelijke verzorger meer te vinden. De stad zorgt wel voor het levensonderhoud van de nog aanwezige kloosterzusters in Gorcum.

De “Martelaren van Gorcum”, dominant in de hagiografisch getinte geschiedschrijving over de stad, spelen in de ontwikkeling van de katholieke gemeenschap na 1572 nauwelijks een rol. Een beperkt aantal katholieke poorters wijkt na de aansluiting bij de Opstand uit naar plaatsen die koning Philips II trouw gebleven zijn. Na de Pacificatie van Gent keren de meeste uitgeweken families weer terug. Openbare rooms-katholieke eredienst is, zoals elders in Holland, niet toegestaan maar katholieke poorters behouden hun rechten. Katholiek lager onderwijs en verenigingsleven blijven bestaan. Al voor 1600 zien we leden van vooraanstaande katholieke families in de magistraat. Vanaf 1600 komt er weer enige regelmaat in de rooms-katholieke pastorale zorg. Enkele plichtsgetrouwe Gorcumse katholieken op leeftijd leggen daarvan getuigenis af in de aanloop naar de zaligverklaring van de martelaren in de 17^e eeuw. Rond 1640 zijn er in Gorinchem, naar schatting van Rovenius, ongeveer 1300 katholieken. Dat is bijna 25% van de bevolking. Dat aandeel is daarna lange tijd stabiel gebleven. Rogier noemt dat percentage aan het begin van de 19^e eeuw een “lichtend voorbeeld” in het gebied van de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden. Hij schrijft dat toe aan het succes van de missiestaties na 1640. Op grond van wat we gezien hebben in dit onderzoek is dat niet plausibel. De katholieken zijn in de stad gebleven en de wederopbouw van de seculiere pastorale zorg is dan al tientallen jaren gaande. In de 17^e eeuw heeft de Gorcumse rooms-katholieke gemeenschap de handen vol aan de wederopbouw. Die wordt gehinderd door de tegenstellingen tussen de seculiere parochie gedragen door Gorcumse regentenfamilies en volgelingen van de reguliere priesters van buiten. De tegenstellingen over biecht en boete, heiligenverering en pauselijk gezag leiden ook in Gorcum tot het ontstaan van een oud-katholieke parochie in het begin van de 18^e eeuw. Pas in de 19^e eeuw zien we dat er een verbinding tussen de Gorcumse rooms-katholieke parochie en de heilig verklaarde “Martelaren van Gorcum” gelegd wordt op initiatief van Rome en de Franciscanen. De kroniek van Estius over de Martelaren speelt daarbij een grote rol als basis voor de vele hagiografiën. Dat Estius binnen de Rooms-katholieke Kerk een belangrijk theoloog is voor de onderbouwing van de strenge genadeleer blijft daarbij bijna altijd buiten beeld.

Het lot van de Gorcumse geestelijken in 1572 en de strategische ligging van de stad voorspellen weinig goeds voor een vreedzame ontwikkeling. Maar scherpe tegenstellingen en geweld blijven, in tegenstelling tot de andere plaatsen in de classis, uit. Dat is te verklaren uit de sterke positie van de Gorcumse magistraat in combinatie met de snelle wisseling van de wacht op de Gorcumse kansel en het voor Gorcum zeer fortuinlijke verloop van de militaire campagnes in Holland. Het gezag van de magistraat neemt toe door het wegvallen van het allodiale gezag en het permanente lidmaatschap van de Staten. De eerste predikanten na 1572 komen niet toe aan het opbouwen van een sterke zelfstandige positie die in sommige andere Hollandse steden wel zichtbaar is. De regie van de magistraat over de publieke kerk in Gorinchem heeft daardoor een blijvend karakter. Door de strategische keuzen van de Spaanse legerleiding ontsnapt de stad in de eerste jaren van de Opstand aan belegering en geweld. Er is daarom geen reden voor verscherping van de onderlinge verhoudingen binnen de regentenklasse. Het stadsbestuur stelt in 1578 dat men zeer aan godsdienstvrijheid hecht en de predikanten die het stadsbestuur aanstelt volgen die gematigde lijn. We zien dat terug in de aanloop naar de bestandstwisten. Een gematigde lijn past ook in het gebied van de Classis Gorinchem, in het bijzonder boven de grote rivieren. In dat gebied zijn feodale rechten over kerkelijke aangelegenheden, behalve in Gorinchem zelf, nog lang gehandhaafd en de lokale

adellijke machthebbers staan op hun strepen. Dat vergt een behoedzame strategie van de classis, waarin de Gorinchemse predikanten een belangrijke rol spelen. De gematigde kleur die de gereformeerde, later hervormde, kerk hiermee in het begin gekregen heeft is tot in de 20e eeuw zichtbaar gebleven. Dat geldt ook voor de relaties met het stadsbestuur, met het garnizoen en de verhouding met het rooms-katholieke deel van de bevolking.

De klokken in de toren van de Grote Kerk, één van voor en één van na de Reformatie, getuigen hiervan. Nog altijd roepen hun stemmen de Gorcumers op tot het loven van de ware God en het horen van Zijn woord dat van alle tijden is. De drost en de burgemeesters van 1625 onderschrijven dit, gegoten in brons. Zij staan ondanks hun verschil in kerkelijke achtergrond gezamenlijk achter die boodschap en geven daarmee in Gorinchem, voor wie dat horen wil, tot op de huidige dag inhoud aan het begrip publieke kerk.